“TURLI TIZIMLI TILLARDA DIALEKTIZMLARNING SEMANTIK-STRUKTURAVIY TADQIQI(O‘ZBEK, RUS VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA)”

UDK:811.1/.9'28:81'37

ORCID: 0009-0002-6935-7983

Otajonov Shakhnoza Adxamjon qizi

Ingliz tili o’qituvchisi

shaxnozaotajonova2002@gmail.com

+998910080950

Mazkur maqolada turli tizimli tillar, xususan, o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi dialektizmlarning semantik va strukturaviy xususiyatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda dialektizm tushunchasining nazariy mazmuni, dialektizmlarning shakllanish omillari, semantik guruhlari, strukturaviy modellari hamda ularning adabiy til bilan munosabati yoritiladi. Shuningdek, uch tilga xos dialekt birliklarning milliy-madaniy mazmuni, hududiy xususiyatlari va badiiy nutqdagi funksional imkoniyatlari tahlil qilinadi. O‘zbek, rus va ingliz tillari turli til oilalari va tipologik tizimlarga mansubligi sababli dialektizmlarning strukturaviy shakllanishida ham o‘ziga xos farqlar mavjudligi ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari dialektizmlar nafaqat hududiy til xususiyatlarini ifodalovchi birliklar, balki xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlari va milliy-madaniy qadriyatlarini saqlovchi muhim lingvistik vosita ekanligini ko‘rsatadi.

Til insoniyatning tarixiy va ijtimoiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab hodisa hisoblanadi. Har bir milliy til o‘zining adabiy shakliga ega bo‘lishi bilan bir qatorda, turli hududlarda shakllangan sheva va dialektlarni ham o‘z ichiga oladi. Hududiy jihatdan farqlanuvchi bunday til birliklari xalqning tarixiy rivojlanishi, geografik joylashuvi, turmush tarzi, kasb-hunari, urf-odatlari va madaniy qadriyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. Shu sababli dialektlarni o‘rganish tilning ichki rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash bilan bir qatorda, xalqning moddiy va ma’naviy

madaniyatini tadqiq etish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.Dialektizmlar tilning hududiy variantlariga xos bo‘lgan va adabiy tilda umumiy tarzda qo‘llanmaydigan yoki boshqa shaklda mavjud bo‘lgan birliklardir. Ular ma’lum bir hudud aholisi nutqida faol ishlatiladi va boshqa hudud vakillari uchun tushunarsiz yoki kam tanish bo‘lishi mumkin. Dialektizmlarning bunday xususiyati ularning asosiy belgisi bo‘lgan hududiy chegaralanganlik bilan izohlanadi.

Bugungi tilshunoslikda dialektizmlarni faqat fonetik yoki leksik farqlar asosida emas, balki ularning semantik, strukturaviy, lingvokulturologik va pragmatik xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘rganish muhim hisoblanadi. Ayniqsa, turli tizimli tillardagi dialektizmlarni qiyoslash orqali til tizimining umumiy va o‘ziga xos jihatlarini aniqlash mumkin.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi dialektizmlarning semantik va strukturaviy xususiyatlarini bir tadqiqot doirasida qiyosiy o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Ushbu tillar tipologik jihatdan bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub agglutinativ til bo‘lsa, rus tili hind-yevropa tillar oilasining slavyan guruhiga mansub flektiv til hisoblanadi. Ingliz tili esa german tillari guruhiga mansub bo‘lib, uning grammatik tizimida analitik xususiyatlar kuchli namoyon bo‘ladi. Mazkur tipologik farqlar dialektizmlarning shakllanishi va strukturaviy tashkil topishida ham aks etadi.

Dialektizm tushunchasi tilning hududiy variantlari bilan chambarchas bog‘liq. Dialekt ma’lum geografik hududda yashovchi kishilar tomonidan qo‘llanadigan va milliy tilning boshqa hududiy variantlaridan fonetik, leksik yoki grammatik xususiyatlari bilan farqlanuvchi til shaklidir. Dialektizm esa ana shu hududiy nutqqa xos bo‘lgan alohida til birligi sifatida namoyon bo‘ladi.Dialektizmlar milliy tilning chekka yoki ikkinchi darajali elementi emas. Aksincha, ular til tarixini, uning shakllanish bosqichlarini va hududiy taraqqiyotini o‘rganishda muhim material hisoblanadi. Adabiy til ma’lum bir standartlashtirilgan shaklga ega bo‘lsa, dialektlar tilning tabiiy va spontan rivojlanish jarayonlarini ko‘proq aks ettiradi.Dialektizmlar tilning turli sathlarida mavjud bo‘lishi mumkin. Fonetik dialektizmlarda tovushlar va

talaffuzdagi hududiy farqlar namoyon bo‘ladi. Leksik dialektizmlar muayyan predmet yoki hodisaning hududiy nomlanishini ifodalaydi. Grammatik dialektizmlar esa so‘z shakllari yoki grammatik konstruksiyalardagi farqlar bilan tavsiflanadi. Bundan tashqari, frazeologik dialektizmlar ham mavjud bo‘lib, ular muayyan hududga xos turg‘un birikmalar sifatida namoyon bo‘ladi.Mazkur tadqiqotda asosiy e’tibor leksik dialektizmlarga qaratiladi. Chunki aynan leksik dialektizmlar orqali muayyan hududning moddiy va ma’naviy madaniyati, turmush tarzi va tarixiy tajribasi haqida muhim ma’lumot olish mumkin.

Dialektizmlarni semantik jihatdan o‘rganish ularning qanday tushunchalarni ifodalashi, ma’no tarkibining qanday tashkil topishi va adabiy tildagi birliklar bilan qanday munosabatga kirishishini aniqlash imkonini beradi.

Dialektizmlar semantik jihatdan juda xilma-xil bo‘lib, ularning ma’no doirasi hudud aholisining kundalik hayoti bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, maishiy hayot, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-ro‘zg‘or buyumlari, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, tabiat va geografik muhit, qarindoshlik munosabatlari, urf-odat va marosimlarga oid dialektizmlar keng uchraydi.

Maishiy dialektizmlar insonning kundalik hayoti bilan bog‘liq predmet va tushunchalarni ifodalaydi. Bunday birliklar uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy jihozlari va boshqa kundalik predmetlarning hududiy nomlarini o‘z ichiga oladi. Mazkur birliklar orqali turli hududlarda shakllangan turmush tarzining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash mumkin.Oziq-ovqat va milliy taomlarga oid dialektizmlar alohida ahamiyatga ega. Chunki ma’lum bir hududda tayyorlanadigan taom yoki oziq-ovqat mahsuloti boshqa hududda mavjud bo‘lmasligi yoki boshqa nom bilan atalishi mumkin. Bunday holatda dialektizm oddiy nomlash vositasi bo‘lib qolmay, muayyan madaniy tushunchani ham ifodalaydi.Tabiat va geografik muhitga oid dialektizmlar ham muhim semantik qatlamni tashkil etadi. O‘simliklar, hayvonlar, relyef shakllari, suv obyektlari va tabiat hodisalarining mahalliy nomlari hududning tabiiy sharoiti bilan bog‘liq holda shakllanadi. Shu sababli bunday birliklarni geografik va etnolingvistik ma’lumotlar bilan birgalikda o‘rganish maqsadga

muvofiqdir.Kasb-hunarga oid dialektizmlar ham tilning hududiy xususiyatlarini aks ettiradi. Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, kulolchilik, to‘qimachilik va boshqa an’anaviy kasblar bilan shug‘ullanuvchi jamoalarda muayyan kasbiy leksika shakllangan. Ushbu birliklarning ayrimlari umumxalq tiliga kirgan bo‘lsa, ayrimlari faqat muayyan hudud yoki kasbiy guruh doirasida saqlanib qolgan.

Dialektizmlarning semantik tuzilishida faqat asosiy lug‘aviy ma’no emas, balki konnotativ ma’no ham mavjud bo‘lishi mumkin. Konnotativ ma’no so‘zlovchining predmet yoki hodisaga bo‘lgan munosabatini, emotsional bahosini yoki madaniy tasavvurini ifodalaydi. Shu jihatdan dialektizmning semantik tarkibini faqat “so‘z — predmet” munosabati asosida emas, balki “so‘z — hudud — madaniyat — kommunikativ muhit” munosabati asosida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Dialektizmlarning strukturaviy tadqiqi ularning morfemik tarkibi, so‘z yasalish modeli va grammatik shakllarini aniqlashni nazarda tutadi. Strukturaviy jihatdan dialektizmlar sodda, yasama, qo‘shma, juft va takroriy birliklar shaklida namoyon bo‘lishi mumkin.

O‘zbek tilida dialektizmlarning strukturaviy shakllanishida affiksatsiya muhim o‘rin egallaydi. O‘zbek tilining agglutinativ xususiyati sababli grammatik va derivatsion ma’nolar turli qo‘shimchalar orqali izchil ifodalanadi. Natijada dialektal so‘zlarning morfologik tuzilishida ham qo‘shimchalarning faol ishtiroki kuzatiladi.

Rus tilida dialektizmlarning strukturaviy xususiyatlari tilning flektiv tabiatiga bog‘liq. So‘z shaklining o‘zgarishi, suffiksatsiya, prefiksatsiya va boshqa so‘z yasalish jarayonlari dialektal birliklarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Ayrim dialektlarda tarixiy shakllarning saqlanib qolishi ham kuzatilishi mumkin.

Ingliz tilidagi dialektizmlarning strukturaviy xususiyatlari esa ingliz tilining analitik tendensiyalari bilan bog‘liq. Bunda qo‘shma so‘zlar, affiksatsiya, tarixiy shakllarning saqlanishi, fonetik o‘zgarishlar va hududiy leksik birliklarning mavjudligi muhim ahamiyatga ega.Shunday qilib, dialektizmlarning strukturaviy xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish orqali turli tillarning tipologik xususiyatlari va

dialektal leksikaning shakllanish mexanizmlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash mumkin.

O‘zbek tilidagi dialektizmlar o‘zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti va hududiy xilma-xilligi bilan bog‘liq ravishda shakllangan. O‘zbek shevalari tarkibida adabiy tilda mavjud bo‘lmagan yoki boshqa shaklda qo‘llanadigan ko‘plab leksik birliklar uchraydi.O‘zbek dialektizmlarining asosiy semantik qatlamlariga maishiy leksika, oziq-ovqat nomlari, kiyim-kechak nomlari, qarindoshlik terminlari, dehqonchilik va chorvachilikka oid birliklar, hunarmandchilik leksikasi, tabiat va geografik muhitga oid nomlar hamda marosim va urf-odatlarga oid birliklarni kiritish mumkin.

Ayniqsa, oziq-ovqat va marosimlarga oid dialektizmlar o‘zbek xalqining hududiy madaniyatini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Bir hududda ma’lum taom yoki marosim uchun ishlatiladigan nom boshqa hududda boshqa shaklda mavjud bo‘lishi mumkin. Shu sababli bunday birliklarni qiyosiy va lingvokulturologik jihatdan tadqiq qilish xalqning madaniy xilma-xilligini ochib beradi.O‘zbek dialektizmlarining yana bir muhim xususiyati ularning badiiy adabiyotdagi qo‘llanishidir. Yozuvchilar qahramon nutqining hududiy xususiyatlarini ko‘rsatish, milliy kolorit yaratish va realistik tasvirni kuchaytirish maqsadida dialektal birliklardan foydalanadilar.

Rus tilining keng geografik hududda tarqalganligi uning dialektal tarkibining xilma-xilligiga sabab bo‘lgan. Rus dialektlarida shimoliy, janubiy va markaziy hududlarga xos fonetik, leksik va grammatik farqlar mavjud.Rus tilidagi dialektizmlarning semantik tarkibida qishloq xo‘jaligi, tabiat, uy-ro‘zg‘or, oziq-ovqat, kiyim-kechak, kasb-hunar va xalq marosimlariga oid birliklar muhim o‘rin tutadi.Rus badiiy adabiyotida dialektizmlar ko‘pincha personajning hududiy kelib chiqishini ko‘rsatish vositasi sifatida qo‘llanadi. Bunday birliklar qahramon nutqini individuallashtirish bilan birga, asarda tasvirlangan ijtimoiy va madaniy muhitni ham yaratadi.

Rus dialektizmlarining strukturaviy xususiyatlari rus tilining flektiv tizimi bilan bog‘liq bo‘lib, so‘z shakllarining o‘zgarishi, suffikslar va prefikslar, shuningdek,

tarixiy shakllarning saqlanishi dialektal leksikaning o‘ziga xosligini belgilaydi.Ingliz tili geografik jihatdan keng hududlarda qo‘llanishi natijasida ko‘plab regional variantlarga ega bo‘lgan. Ayniqsa, British English doirasida turli hududiy dialektlar shakllangan. Bundan tashqari, Scottish English va Irish English kabi variantlarda ham o‘ziga xos leksik va fonetik birliklar mavjud.

Ingliz dialektizmlarining semantik qatlamida oziq-ovqat, tabiat, ob-havo, qishloq xo‘jaligi, uy-ro‘zg‘or, kiyim-kechak va mahalliy madaniyatga oid birliklar mavjud.

Ingliz tilidagi dialektizmlarning muhim xususiyatlaridan biri ayrim hududiy birliklarning vaqt o‘tishi bilan kengroq qo‘llanish doirasiga ega bo‘lishidir. Ba’zi dialektal birliklar ommaviy axborot vositalari, adabiyot va kundalik muloqot orqali standart tilga kirib borishi mumkin. Bu jarayon dialekt va standart til o‘rtasidagi munosabatning dinamik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek, rus va ingliz tillaridagi dialektizmlarning umumiy jihati shundaki, ularning barchasi muayyan hududning til xususiyatlarini ifodalaydi. Ular xalqning turmush tarzi, tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va geografik sharoiti bilan chambarchas bog‘langan.

Shu bilan birga, dialektizmlarning strukturaviy shakllanishida sezilarli farqlar mavjud. O‘zbek tilida agglutinativ tuzilish sababli affiksatsiya asosidagi modellar muhim o‘rin tutadi. Rus tilida flektiv xususiyatlar va morfologik o‘zgarishlar kuchliroq namoyon bo‘ladi. Ingliz tilida esa analitik xususiyatlar, qo‘shma birliklar va so‘z yasalishning o‘ziga xos modellari muhim hisoblanadi.

Semantik jihatdan uchala tilda ham maishiy hayot, tabiat, oziq-ovqat, kasb-hunar, kiyim-kechak va milliy madaniyat bilan bog‘liq dialektizmlar mavjud. Biroq ularning konkret mazmuni va madaniy komponenti har bir xalqning tarixiy va ijtimoiy tajribasiga bog‘liq ravishda farqlanadi.

Shu nuqtayi nazardan dialektizmlarning semantik-strukturaviy tahlili ikki asosiy yo‘nalishni birlashtiradi. Birinchi yo‘nalish dialektizmning ichki lingvistik tuzilishini, ya’ni uning morfemik va leksik-semantik tarkibini o‘rganadi. Ikkinchi

yo‘nalish esa dialektizmning tashqi ijtimoiy va madaniy muhit bilan aloqasini aniqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi dialektizmlar milliy tilning muhim leksik qatlamlaridan biri hisoblanadi. Ular ma’lum hududning lingvistik xususiyatlarini ifodalash bilan birga, xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlari va madaniy qadriyatlarini ham aks ettiradi.

Dialektizmlarning semantik tahlili ularning ma’no doirasini va milliy-madaniy komponentlarini aniqlash imkonini bersa, strukturaviy tahlil ularning shakllanish mexanizmlari va so‘z yasalish modellarini ochib beradi. O‘zbek, rus va ingliz tillarini qiyoslash esa dialektizmlarning shakllanishida tilning tipologik xususiyatlari muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida agglutinativ tuzilish va affiksatsiya, rus tilida flektiv xususiyatlar, ingliz tilida esa analitik tendensiyalar dialektal birliklarning strukturaviy shakllanishida o‘z aksini topadi. Shu bilan birga, uchala tilda ham dialektizmlar hududiy identifikatsiya, milliy kolorit, madaniy axborot va badiiy ekspressivlikni ifodalashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, dialektizmlarni semantik-strukturaviy jihatdan qiyosiy tadqiq etish nafaqat dialektologiya, balki umumiy tilshunoslik, qiyosiy-tipologik tilshunoslik, lingvokulturologiya va leksikologiya uchun ham muhim ilmiy natijalar berishi mumkin. Kelgusida ushbu tadqiqotni elektron korpus materiallari asosida kengaytirish, o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi dialektizmlarning elektron bazasini yaratish hamda ularning semantik guruhlarini statistik jihatdan tahlil qilish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — Москва: Советская энциклопедия, 1966.
2. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. — Москва: Добросвет, 2003.
3. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002.

4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. — Тошкент: Университет, 2000.
5. Chambers J.K., Trudgill P. Dialectology. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
6. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. — Oxford: Blackwell.
7. Trudgill P. Dialects in Contact. — Oxford: Blackwell, 1986.